

Torma kirjandus- ja kultuuriradadel

C. R. Jakobson (kasutanud ka kirjanikunime C. R. Linnutaja)

Üldandmed

Eesti ühiskonnategelane, kirjanik ja publitsist, ajalehe Sakala väljaandja

Sünniaeg ja -koht: 26. juuli 1841 Tartu

Surmaaeg ja -koht: 19. märts 1882 Kurgja

Eluloolist

“C. R. Jakobson sündis Tartus 14. (26.) juulil 1841 oma vanemate esiklapsena. C. R. Jakobson oli vast kolmene, kui perekond 1844. aastal siirdus Torma, kus möödusid tema lapsepõlv, õpinguaastad ning tööaja algus kuni Tormast lahkumiseni 1862. aastal, s.o. 18 aastat kogu tema 41- aastasest elust.”
(lk. 17)

“Üliarmsaks sõbraks sai C. R. Jakobsonile raamatute kõrval loodus, mida ta hakkas varakult õpikute abil vaatlema. Taimemääramine ja linnumunade kogumine said tema lemmikharrastuseks. Torma metsade ja luhtade avarus oma taime-ja loomariigi rikkusega pakkus selleks suurepäraseid võimalusi. Siin Torma looduse rüpes kujunes tema hinges unistuslik maailm, millesse teised ei suutnud tungida”
(lk.18)

“Koolis tutvus C. R. Jakobson endast paar aastat noorema Jakob Pärnaga, tulevase kirjanikuga. ...J. Pärn tundis hästi teoorjusaegset talurahva rasket elu ja “maalis seda Karlale hirmsas värvides ette ja nüid õpis sõber ka seda tundma ja vaatas orjade tööd mõisa põllul hoopis isesuguse silmadega””
(lk. 19)

“C. R. Jakobson tundis Tormas töötades suurt huvi rahva ajaloo ja rahvapärimuste kohta. Talle sai huvitavaks vaatlusobjektiks Torma kihelkonna keskuse lähedal asuv Linnutaja mägi, rahvakeeli Kalevipoja säng. Sellega ühenduses olevaid koha- ja vägilasmuistendeid armastas ta teistelegi jutustada, siit pärineb ka tema luuletajanimi C. Linnutaja.”(lk.23)

“Eesti vanima pasunakoori lugu”, 1998

Katkend loomingust:

C. R. Linnutaja

“Ühe eesti mehe elukäik: Lugu Liivimaalt”

“T. kihelkonnakoolimajal oli ilus asukoht. Kuigi suure Riia-Peterburi manatee lähedal, võidi selle pealt siiski näha ainult pika koolihoone korstnaid ja mõnede vanade paplite latvu, sest maapind nimelt laskus mõnisada sammu maanteest ida pool järsult aasederikkaks parajaks oruks, mis suubus suurepärasesse metsa... Ei suudaks endale kõrvalisemat, idüllilisemat paika ette kujutada.”

Lk16

Töid:

Teadus ja seadus põllul (1869)

Uus Aabitsaraamat...(1867)

Kooli lugemise raamat I-III(1867-1876)

Lauliku C. R. Linnutaja laulud (1870)

Arthur ja Anna ehk Vana ja uue aea inimesed (1872)

Kolm isamaa kõnet (1870)

Helmed (1880)

Ajaleht Sakala ilmus 1878. aastast

Jakob Pärn

Üldandmed

Sünniaeg ja-koht: 30. oktoober 1843 Tartumaa, Torma vald, Tormaküla, Lahvardi talu

Surmaaeg ja-koht : 6. oktoober 1916 Elva

Rahvusliku liikumise perioodi tähelepandavaim prosaist, kooliõpetaja

Eluloolist

“Torma kihelkonnas Lahvardi talus 1843. aretniku pojana sündinud Jakob Pärn alustas kooliteed seelses kihelkonnakoolis, kus tema esimeseks õpetajaks oli Adam Jakobson. Kooliajal tutvus Jakob Pärn C. R. Jakobsoniga ning nendest said sõbrad terveks eluks, Jakobson innustas Pärna edasi õppima...

...Jakob Pärn oli 19. sajandi üks viljakamaid proosakirjanikke...Tema tuntumad jutustused on “Oma tuba, oma luba” (1879) ja “Must kuub”(1883), lasteraamatutest “Vanad jutud”(1875) ja “24 juttu lastele”(1883)...

...Kirjanikuna propageerib Jakob Pärn oma teostes talude pärisseostmist ja nõnda mõisnike võimu alt vabanemist. Tema loomingus väljendub aramus, et mõisnikeks võiksid olla eestlased ise...”

(Lk 142

Jõgevamaa pärandkultuurist , Jõgeva 2011)

Katkend loomingust

“Meie maja ei ole mitte meie omandus, vaid võõra, ja võõral on küll ehk hea meel, et meie teda ilusaks ja nägusaks ehitame, aga siis ka seda suurem õigus enam-pakkujale ära anda. Linnu kombel lendajad oleme meie, vaesed Eesti rentperemehed; see aasta siin, kes teab, kus tuleval aastal.” (Oma tuba, oma luba 2009 lk8)

Töid:

Muistena juttud noore rahvale 1871

24 Juttu lastele 1883

Ustav sulane 1975

Vanaema varandus 1875

Oma tuba, oma luba ehk Lahvardi Kristjani ja Metsavahi Leenu armastuse lugu 1879

Juhan ja Adele ehk armastus ei küsi seisuse järele 1879

Must kuub 1883

Jumala abiga omast joust 1884

3. Adam Jakobson

Torma köster ja koolmeister

1848. aastal loodi tema algatusel Torma pasunakoor.

Üldandmed

Süniaeg ja –koht: 13. juuli 1817 Haanja

Surmaaeg ja koht: 18. detsember 1857 Torma, maetud Torma surnuaeda

Eluloolist

“1848. aastal tekkisid ühel eestisõbralikul ringkonnal, millesse kuulus Tormast pärinev estofiilist arst ja baltisaksa kirjamees dr. G. J. Schultz-Bertram(1808-1875) ning ka A. Jakobson, kavatsus asutada eesti (maarahva) pasunakoor” (lk. 8)

“Adam Jakobsoni elu oli Torma kihelkonnakoolile, laulu- ja mängu(pasuna)koorile pühendatud elu. Temast sai tõeline tormalaste lauluisa, keda teatakse ja kelle mälestust peetakse pühaks praeguseni” (lk. 16)

“Eesti vanima pasunakoori lugu: Torma puhkpilliorkester 150”- Tallinn 1998
(Endel Laul : “Adam Jakobson- tormalaste lauluisa”)

Katkend raamatust

“Koolimajas oli õppetöö üldse väga omapärane. Isa ise polnud peaegu üldse mingit haridust saanud..Vaese lesknaise, kes toitis end käsitöö ja pesupesemisega, pojana oli ta Tartus käinud vaeste algkoolis...Oma 22. eluaastal tõi ta koju ka oma elukaaslase ja lõpuks viie aasta pärast lahkus ta oma naise ja viie lapsega Tartust praegukirjeldatud koolimajja. Siin hakkas ta vilka aktiivsusega korraldama rahva haridusolusid, pealegi olid tema teaduslikud teadmised selleks rohkem kui küllaldased. Mitte ainult oreil ei olnud ta jõudnud teatava meisterlikkuseni, vaid ta mängis ka fagotti ja klarnetit üsna hästi, oli nooditundmises saavutanud tähelepandavaid teadmisi ja viis asja nõnda kaugele, et ta võis oma õpilastest ja külakoolmeistritest moodustada muusikakoori ja kõigil muusikariistadel ise juhatust anda.” Lk 20-21

C. R. Linnutaja

Ühe eesti mehe elukäik, 1964

4. Georg Julius von Schultz (dr Bertram)

Üldandmed

Baltisaksa arst, literaat ja folklorist

Sünniaeg ja –koht: 22. september 1808 Tallinn

Surmaaeg ja –koht: 4. mai 1875 Viin

Eluloolist

Noorpõlves elas Torma kirikumõisas, vaheldusrikas elukäik möödus peamiselt Peterburis, kus tegutses arstina ja tead. Asutuste töötajana, ajakirjanikuna ja hiljem eestikeelse kirjanduse tsensorina. Kirjutas nii saksa kui eesti keeles, kogus eesti rahvalaule ja selgitas Kalevipoja pärimusega seotud kohti.

“1853. aastal sõitis teel Peterburist Saksamaale oma kodukohast Tormast läbi Adam Jakobsonilegi tuttav kirjamees dr. G. Schultz-Bertram, kes ka sel korral peatus sugulaste juures Friedenthali (Rahuorus). A. Jakobson kurtis Torma meeste muret, et vanad mänguriistad ei kõlba ja uute soetamiseks ei ole võimalusi. Saksamaalt tagasi tulles tõi Schultz-Bertram kaasa kaks pillide tellimismekirja. Kohe tellis A. Jakobson nende alusel katseks mõned mänguriistad.” (lk. 9)

“Eesti vanima pasunakoori lugu” –Tallinn 1998
(Adam Jakobson ja Torma pasunakoori asutamine- Endel Laul)

1962-1964 elas Tormas ema juures Friedenthali mõisas, pidades silmakliinikut.

“Siin, Peipsist läänepoolses, pärimustes rikkas ümbruskonnas, sai ta kokku materjali, millest hiljem võrsus tema raamat “Wagien”: põhjalik kirjeldus, milles tulevad esitamisele kodukandi kombed ja tavad, pärimused, ebausk, paganlikud urjatoomise kohad jms. Ta võttis oma hoole alla silmahaiged, keda tolles ümbruses esines iseäranis arvukalt, ja ehitas nende jaoks Friedenthali sissesõidukohas väikese silmakliiniku.”

“Eriti agaralt tegeles ta oma vana armsa Friedenthali uuendamisega. Tema plaanide järgi tehti maja keldrist katuseni korda, ehitati juurde veranda, anti kõrvalhoonetele uus ilme, aed rajati uuesti ja iga ruum ja aiarada sai luulelise nime.”

Lk.201 Kaks õnnelikku aastat Friedenthali
“Balti Idealisti kirjad emale” Georg Julius von Schultz-Bertram

Katkend loomingust

“Minu peamine lõbu seisneb käesoleval suvel selles, et toon maapõuest esile põllukive, mis peavad saama minu silmakliiniku vundamendiks; seejuures on alati tunne, juskui ma tõmbaksin maa suust hamba välja. Sääraste tööde puhul väärivad eestlased imetlust; seejuures tuleb ilmsiks mõningane metsikus... Härra von Liphard, meie naaber Torma mõisas, ütleb nende kohta: Poleks nad nõnda kangekaelsed, siis ma võiksin nendega kuu taevast alla tuua!” lk. 204

“Peab olema ihuüksi metsa ära eksinud, et nautida toda imelist tunnet, mida kutsutakse “metsalustiks”. Aeg-ajalt lasksin kõlada mõirgehäält-ei mingit vastest. Ainult suured mustad linnud tõusid saamatult õhku, sahisesid puuladvust läbi ja raputasid lehtedelt kastevihma.” lk. 202

(Balti idealisti kirjad emale: 2003
Kaks õnnelikku aastat Friedenthali)

Töid

Peegli pildid 1866

Ilmatar 1870

Baltische Skizzen I 1853

Baltische Skizzen II 1855

Neue Baltische Skizzen 1872

Wagien 1868

Dorpat's Grössen und Typen von 40 Jahren 1868

Gesammelte Schriften 1870

Briefe eines baltischen Idealisten an seine Mutter 1833-1875 (1934)

Kaasajal ilmunud:

Balti idealisti kirjad emale 2004

Kolm Tartu balli 1990

Tartu tudengid viiskümmend aastat tagasi 1999

5. Paul Ariste

Üldandmed

Keeleteadlane ja folklorist

Sünniaeg ja -koht: 3. veebruaril 1905 Põhja-Tartumaa, Torma vald, Rääbise mõis

Surmaaeg ja -koht: 2. veebruar 1990 Tartu, maetud Raadi kalmistule

Eluloolist

“Ta perekonnanimeks oli esialgu Berg. 1927. aastal vahetas ta oma nime eestipärase Ariste vastu, eeskujuks Ariste küla ja Ariste laht Saaremaal. Tema isa Aleksander Berg oli mõisa sepp ja puusepp, pärit Lullikatku talupoja ning Võtikvere viinapõletajate perest. Ema Liisa Berg (Põvvat) oli koolmeistri tütar Tartu lähedalt Vasulast. Väikese Pauli varane lapsepõlv möödub Tartumaa mõisates: paremate töötingimuste otsingul rändab Bergide pere ühest mõisast teise, Rääbiselt Visusi mõisa Kaarepere lähedal, sealt Puurmanni mõisa ja Puurmannist taas Rääbisele. Esimese koolihariduse saab Paul Ariste Tõikvere kolmeklassilises algkoolis. 1916. aastal kolib perekond Tallinna.”

(Huno Rätsep, Akadeemik Paul Ariste, 1980, lk. 7-8)

Katkend loomingust

“Olen sündinud vanas puumajas, mis asus kahe teeharu vahel orus. Seda maja enam pole. Ta oli aga siis veel olemas, kui meie perekond kolis taas Rääbisele...Isa oli apostlikku õigeusku, ema oli range luterlane. Tolleaegsete Vene seaduste järgi pidi segausuliste laps ristitama apostlikku õigeusku.”

(lk. 8 Paul Ariste, Mälestusi, 2008)

“Lugema õppisin visalt. Enne kooli siiski lugesin. Oli vist esimene Rääbise talv, kui hakkasin aru saama, kuidas tähti kokku lugeda. See lugemisoskus tuli järsku. Olin kõhuli põrandal, raamat ees. Veerisin tähti ja äkki oli selge, kuidas tähed reas midagi ütlevad.”

(lk. 40 Paul Ariste, Mälestusi, 2008)

“Papa oli puusepp, raudsepp ning telefoniliinide parandaja. Rääbise mõisas oli ümberkaudsete mõisate telefonikeskpunkt, mida hooldas metsavahi Läti abikaasa. Kui liin oli kuskilt katki, pidi papa minema parandama. Mäletan mõisa hobusega, traadid, potid, kruvid ja ronimisraud(ei mäleta, kuidas neid nimetati) vankril. Ma läksin kaasa, kui oli ilus ilm ega polnud vaja kooli minna.”

(lk. 41 Paul Ariste, Mälestusi, 2008)

Töid

Hiiu murrete häälikud 1939
Eesti keele hääldamine 1939
Vene keele hääldamine 1941
Eesti foneetika 1946
Foneetilisi probleeme eesti keele alalt 1947
Eesti keele foneetika 1953
Keelekontaktid. Eesti keele kontakte teiste keeltega 1981
Ferdinand Johann Wiedemann 1971
Vadja muinasjutte 1962
Vadja muistendeid 1977
Vadja pajatusi 1982
Vadja päevikud 1942–1980" (2005)
Mälestusi 2008

6. Imbi Paju

Üldandmed

Kirjanik, publitsist, filmirežissöör

Sünniaeg ja -koht: 3. juuni 1959 Võtikvere küla, Torma vald, Jõgevamaa

Eluloolist

1999. aastal algatas Imbi Paju oma kodukülas [Võtikveres](#) iga-aastase kirjandusürituse [Võtikvere raamatuküla](#). 2001. aastal sai ta president Lennart Merilt Võtikvere raamatuküla loomise ja kohaliku elu edendamise eest [Valgetähe](#) medali.

2007. aastal sai Imbi Paju president Toomas Hendrik Ilveselt [Valgetähe V klassi teenetemärgi](#) oma filmide, ajakirjandusliku töö ja kohaliku elu edendamise eest [Jõgevamaal](#).^[1]

2006. aastal [2006](#) ilmus Soomes Imbi Paju raamat "[Tõrjutud mälestused](#)" ("Torjutut muistot"). Raamat sai Soomes bestselleriks ja sellest on ilmunud juba viis trükki. [2007](#). aastal ilmus teos [eestikeelsena](#) ja samal aastal ka [rootsi keeles](#)^[2]

Teosed

Tõrjutud mälestused 2007 (eesti, soome, rootsi ja inglise keeles)

Soome lahe õed: Vaadates teiste valu 2012 (soome ja eesti keeles)

7. Ülo Pärnik (autorinimi Ylo M. Pärnik)

Üldandmed

Kultuuriloolane

Sünniaeg ja –koht: 17. november 1959 Lilastvere, Torma vald

Eluloolist

Õppinud Lilastvere algkoolis, Torma 8-klassilises Koolis. Uurinud baltisaksa kirjandust, sealhulgas dr. G. J. Schultzi elu ja tegevust. Avaldanud artikleid Torma kultuuriloost

Töid

Dr. Georg Julius von Schultz (dr. Bertram): Läbilõige ühe Balti idealisti maailmavaatest Eesti kultuuriloo üldpildis (2006)

Katkend raamatust

“Kuna puudusid väljavaated mingi tasuva ametikoha saamiseks, kolis dr. Schultz ema juurde Torma ja elas seal 1864. aasta kevadeni. Vähemalt eestlaste seisukohalt on see aeg tähenduslik. Tegelemine silmahaigetega, nii kohalike eestlaste kui ka venelaste folkloori ja etnograafia uurimisega muutis selle perioodi tema jaoks veel kaua viljastavaks. Nii enne kui ka pärast neid Torma-aastaid on ta kord või paar aastat külastanud Tormas oma ema ja tädisid ning suhelnud ka Torma inimestega. Asjaolu, et ta muretses 1853. aastal Adam Jakobsonile pasunakoori jaoks pillid Saksamaalt, võimaldab oletada, et paunakoori rajamise idee enne selle asutamist 1848. aastal võis Torma köstrile ette sõtta just tema; ehk pidi ta muidu põikpäist Adam Jakobsoni koguni pikalt veenma, et too astuks tavatu sammu!”

(Lk. 28 Ylo M. Pärnik “Dr. Georg Julius von Schultz (dr. Bertram): Läbilõige ühe Balti idealisti maailmavaatest Eesti kultuuriloo üldpildis)

Rahvapärimused

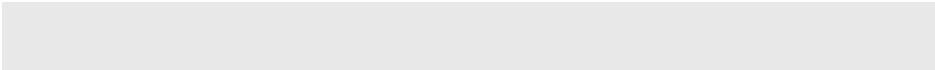
Tormaga seotud Kalevipoja muistendid: *Kividega kuke vastu*

Tormas sai kirik valmis ja kukk tõsteti selle tornitippu kaunistama. Vanapagan seisnud parajasti Kivimurrus ja vihastanud metsalise moodi - kukk ju tema verivaenlane, kelle laulu peale ta ikka pakku peab jooksuma. Pidanud siis Vanapagan plaani, mida vihamehega ette võtta. Aga Sarviku mõte ei lenda mitte, kurivaimu mõte on kabjaline, koperdab ja komistab kivide otsa. Olekski teine jäänud oma sarvilist pääkolu vaevama, kui lahendus poleks maas

vedelenud - Kivimurd ju kive täis, pikemalt mõtlemata hakanud
Vanapagan neid tornikuke suunas saatma.

Lendab üks, teine ja kolmaski kivimürakas, ent kukk ei pane
Vanakurja kiviloopimist millekski, seisab sama kindlalt kui enne.
Asi selles, et enne kui Vanapagana kivi lendu laseb, hõikab maaema
kivile: "Tule minu rüppe!" ja kivi potsatab Kõnnu küla lähedale
väljale. Loobib Sarvik kive pool päeva, siis on jaks otsas. Lööb
käega, ei kuke vastu saa. Vanapagana loobitud kivid nüüdki näha
Kivimurru ja Torma kiriku vahel.

eestigiid.ee

(Muistsete aegade lood: Jõgevamaa legendid, 2000)
Muistendid vanapaganast, 1970

* Jaan Joosua ja tema istutatud mänd-Prohvetimänd

Liikatku külas Mullika talu lähedal asuval lagendikul kasvab Prohveti mänd. Puu kõrgus oli 1999. a. 14 m ja tüve ümbermõõt 320 cm.

Oma nime olevat mänd saanud Otsa talu maadel ammu aega tagasi korstnata hütis ja suures vaesuses elanud sauniku järgi. Mees olnud pime, kõnelnud imelikke lugusid ja ennustanud, et ükskord saabub aeg, kui maa peal sõidavad raudhobused ja taevas lendavad raudlinnud (Henrik Relve, 2003).

eestigiid.ee

*Lohukivi Torma-Kivijärve tee ääres
Eestigiid.ee

* Torma ehk Linnutaja linnamägi: Kalevipoja süng

Muistne linnamägi, nime saanud lähedal asuva talu järgi.

Linnutajamäe nime all tuntud muinaslinn. Tüübilt neemiklinnus, mis asetseb pikema seljaku 8 - 10 m kõrgusel kirdeotsal Linnutaja oja läänekaldal. Edela poolt kaitstud otsvalli ja kraaviga, mis asetsevad linnusala ülejäänud seljakuga ühendaval suhteliselt kitsal 16 - 18 m laiusel kaelusel. Valli kõrgus sisenõlvalt on 1,2 m, välisnõlvalt 3,5 m, kraavi sügavus 1,5 m; kraavi välisserval on jälgitav madalam vallitaoline moodustis. Valli jälgi on ka linnuse kirdeotsal, mis aga on kruusavõtmisega suurelt osalt lõhutatud. Ovaalja kujuga õu hõlmab umbes 1600 ruutmeetrit; kultuurkihiga. Oletamisi samastatav Henriku Liivimaa kroonikas nimetatud Somelinde linnusega (castellum Somelinde). Oletatav dateering 9. - 12. (13.) sajand.

Evald Tõnisson

Eesti arhitektuur IV. Üldkoostaja V. Raam. Tln., 1999

Muistendi järgi olevat mägi tekkinud kalevipoja põllest väljapuistatud liivast.

Eestigiid.ee (Tarakvere küla)

*Katariina tee e. Sihitee otsetee Rääbiselt Torma Postijaamani, kuhu oodati keisrinna Katariina II

Eestigiid.ee (Rääbise küla)

Rääbise asub mitmete teede sõlmpunktis. Torma-Kivivere teelt kirdesse viib tee Sätsuverre. Samast suundub teine tee itta, voorenõlvalt alla ning viib Tõikvere oja äärsetele Peraniidu heinamaadele. Seda teed kutsutakse Sihiteeks. Selle tee saamisluhu oli järgmine:

Kui Katariina II 1764. a. suvel Liivi- ja Eestimaal ringsõidul oli, soovinud Rääbise mõisnik v. Bock, et keisrinna külastaks ka tema mõisat. Kuna aga toleaegselt Peterburi maanteelt ei olnud otseteed Rääbisele, laskis Bock selle ehitada. Läbi Rääbise metsa ja üle Peraniidu heinamaade aeti 6 km pikkune noolsirge siht Torma jaama peale. Kuid keisrinna peatus siiski Saarel ning sõitis vastrajatud Sihiteest sissepööramata mööda. Otseteeks Torma jaama ja Rääbise vahel oli Sihitee veel paarkümmend aastat tagasigi.

*Lohukivi e. ohvrikivi Mõra jõe ääres

Mõra jõe ääres, Jõgeva - Mustvee maanteest 500 m kaugusel on ohvrikivi (ümbermõõt 10 m, kõrgus 2 m). Pärimuse järgi käinud ümbruskonna inimesed selle juures ohverdamas.

Eestigiid.ee : (Rääbise küla)

*Võllamägi ja Surnumägi lk134

*Vaigamaa muistne kohtukoht lk 136

*Vaiatu linnus lk 138

Jõgevamaa pärandkultuurist, Jõgeva 2011

III

1. Marsruut 7 km, läbimiseks 2 tundi jalgsi, bussiga 1 tund

- * C. R. Jakobsoni monument Torma kooli juures (C. R. Jakobson)
- * Jakob Pärna sünnikoht Liikatkul Lahvardi talus , sinna istutatud mälestuspärnad (Jakob Pärn)
- * Liikatku, Ohvrimänd (Jaan Joosua)
- * Liikatku, Lohukivi (ohvrikivi)
- * Vanamõisa, Torma surnuaaed, Adam Jakobsoni haud (Adam Jakobson)
- * Vanamõisa, Jakobsonide kodukohta tähistav kivi (C. R. Jakobson, A. Jakobson)
- * Vanamõisa, Rahuoru park, mälestuskivi G. J. von Schultz-Bertrami perekonnale (G. J. von Schultz-Bertram)
- * Vanamõisa, Torma kirik (rahvapärismus)

Marsruut Rääbisel: jalgsi

- * Paul Ariste mälestuskivi Rääbisel (Paul Ariste), mõisahooned
- * Katariina tee algus Rääbisel (rahvapärismus)

Kasutatad kirjandus

1. Eesti vanima pasunakoori lugu: Torma puhkpilliorkester 150
Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 1998
2. Jõgevamaa pärandkultuurist
Jõgeva, 2011
3. Georg Julius von Schultz-Bertram: Balti idealisti kirjad emale
Tartu, Ilmamaa, 2003
4. C. R. Linnutaja : Ühe mehe elukäik

C. R. Jakobsoni talumuuseum, 1964

5. Jakob Pärn: Oma tuba, oma luba

Eesti Päevalehe AS 2009

6. Huno Rätsep: Akadeemik Paul Ariste

Tallinn: Perioodika, 1980

7. Ylo M. Pärnik Dr. Georg Julius von Schultz(dr. Bertram)

Tartu, 2006